

Nemzetiségi történetírásunk új pászuján I.

A *Korunk*-délelőttök keretében 1980. április 15-én tartott megbeszélésünket a Kriterion Könyvkiadónál nagyjából egyidőben megjelent két iskolatörténeti tárgyú munkának szenteltük. Ez alkalommal a két könyv méltatásának rövidített szövegét és az első hozzászólásokat adjuk közre; a további hozzászólásokat és a vitázarót következő számunkban közöljük.

Veress Zoltán: Fiatal hagyományunktól eltérően ezen az összejövetelen nem csak ünnepelni, hanem megvitatni is akarjuk Jakó Zsigmond és Juhász István, illetve Tonk Sándor könyvét. Nem azért, mintha ezek a munkák nem érdemelnék meg az ünneplést, hanem azért, mert — kiadói és szerzői körökből érkezett su-gallatra, de a magunk esztétől is — a pusztá ünneplésnél hasznosabbnak véljük a szakmai körben folytatott s a továbbgondolás, továbbblépés jegyében álló megbeszélést. Felkérem Gaal Györgyöt, majd utána Sebestyén Mihályt, mondják el vitaindítójukat a két könyvről.

„Láncszem egy feladatrendszerben“

Gaal György: Az erdélyi magyarságnak mindig szívügye volt az iskola — a XVI—XVII. században alapított nagy kollégiumok mellett az egy-egy mester, rektor vezetése alatt álló falusi iskolák is, amelyekből a felekezeti megoszlás miatt az ország más részeihez képest, sokkal több működött mifelénk. A kis rektóriákról, elemi iskolákról mindedig keveset tudunk, de minthogy szerepük épp a nagy kollégiumok történetének fényében válik felbecsülhetővé, vizsgálatuk soron lévő feladat. Egyelőre még a nagy kollégiumok — egykori katolikus, református, unitárius tanintézetek — múltjában is sok a tisztázandó kérdés. Nem annyira a keret-történetet illetően. A legtöbb kollégiumnak az utóbbi száz évben elkészítették többé-kevésbé alapos „életrajzát“, amelyek néha a diáklétszám alakulására, a tananyag változására, sőt a diákéletre is fényt vetnek. A modern történettudomány azonban nem elégszik meg e munkák tanulságaival. Az iskola a kor társadalom-és művelődésszerkezetének egyik fontos eleme, tehát meg kell vizsgálni, hogy mit, miért és hogyan tanítottak egy-egy iskolában, s az oktató és nevelő munka milyen szerepet játszott az intézetet fenntartó társadalom alakításában, művelődési életében. E nagy munka elvégzéséhez persze kellő felkészültségű kutatók

szükségesek, akik újra feldolgozzák és közreadják az iskolák múltjára vonatkozó közvetlen és közvetett forrásokat.

A régebbi iskola-kerettörténetek elkészülte óta jó néhány évtizede nem foglalkoztak tanintézetünk múltjával. Most, mikor művelődéstörténetünk a hazai értelmiség kialakulása, korántsem lebecsülhető történelemformáló szerepe bemutatására vállalkozik, újra aktuálissá vált iskoláink életrajzának új szempontú feldolgozása. A példaadást ezúttal is — mint művelődéstörténetünk több területén — a maga köré iskolát kialakító Jakó Zsigmondnak és a szintén rangos szakemberként ismert Juhász Istvánnak köszönhetjük. A nagyenyedi Bethlen Kollégium alapításának 350. évfordulójára tervezett kötet számára készült dolgozataik most *Nagyenyedi diákok 1662—1848* címmel önálló könyvben jelentek meg a Kriterion Könyvkiadónál (1979). A kis könyvnek közel kétharmada függelék: az 1662 és 1848 közötti diákok névsora Jakó Zsigmond gondozásában. A két tanulmány nagyrészt e sok fáradsággal összeállított névsor adatait elemzi.

Juhász István tanulmánya, a *Diákélet a Bethlen Kollégiumban* azzal hoz újat, ahogyan a diákéletet összetevőire bontja, s ezeket külön-külön vizsgálja. Ilyenek: az alapító fejedelemnek az intézet sorsát évszázadokra meghatározó adományai (ezek biztosították a diákélet anyagi kereteit); a diákközösség életét szabályozó rendeletek, törvények (szervezeti keret); az a tény, hogy milyen rétegekből, milyen vidékekről kerültek diákok a kollégiumba, milyen volt közöttük az alá- és mellérendeltségi viszony. A diákéletet a törvények és privilégiumok szabták meg. Több-ször is visszatér a meghatározás, hogy a kollégium diákközössége *respublikát* alkotott, „a maga együttesében a leghabzárta micro-societas volt a Habsburg-kori nagyfejedelemség keretében”. Ilyen feltételek között mindenki önként vállalta a fegyelmet, mivel maga is — származásától függetlenül — a polgárjogok várományosa volt. A vezetők, tisztviselők választása szintén demokratikus módon történt. Ebben a kis alkotmányos köztársaságban egyrészt a kiteljesedő jogok rendszere, másrészt a külső beavatkozástól való idegenkedés biztosította a rendet. Ez a közösség tanárok nélkül is tökéletesen működött; a kis számú professzor feladata tulajdonképpen a disputációk levezetése volt, s ezek során a tudományos gondolkodás kialakítása. A diákélet e rendje a XIX. század közepéig állott fenn. A téma e sokrétű megközelítése mellett is szükséges lett volna bemutatni még a diákéletrendet, a tisztségviselőket, megválasztásuk kritériumait. A dolgozat érdeme, hogy felhívja a figyelmet az enyedi diákok sajátos republikájára, és szempontokat ad annak további vizsgálatához.

Jakó Zsigmond tanulmánya, a *Bethlen Kollégium diáktersadalma a feudalizmus korában*, elsősorban módszertani szempontból figyelemre méltó. Kijelöli az újabb iskolatörténeti kutatások feladatkörét és metodológiáját. Egy-egy neves iskola földrajzi-társadalmi hatósugarának bemérését, régi diákközzéírások adatainak feldolgozását ajánlja. A vidék összes jelentős tanintézetének így nyert adatai fényt vetnének szellemi fejlődésünk társadalmi alapjaira, belső összetevőire. Nos, Jakó Zsigmond a dolgozat további részében bemutatja, hogyan lehet egy minél teljesebb diáknévsort összeállítani, s milyen következtetések vonhatók le egy ilyen névsorból. Az enyedi kollégium esetében már maga a diáknévsor összeállítása nehézségekbe ütközött. Hiszen a teljes jogú tógátus diákok névsorát tartalmazó *Matricula studiosorum* hiányos. Első kötete — az 1662 előtti diákokról — Gyulafehérvár és a kollégium 1658-as felégetésekor semmisülhetett meg. Az viszont történelmi remekelés, ahogyan 1662-től erre hol a matrikulák, hol a seniori névsorok, hol korabeli másolatok, jelentések, elszórt levéltári adatok alapján kikerekedik az 1848-ig szinte teljesnek mondható névsor. A tógás diákok létszámának alakulását mutató táblázatból következtetni lehet az összdíákéletszámra, s az így kapott adatok összevetése a többi jelentős erdélyi kollégium egykori adataival bizonyítja, hogy az enyedi alma mater „nemcsak a kálvinista magyar lakosságnak, hanem a feudalizmus kori Erdélynek is legnépesebb és leghatékonyabb felsőbb iskolája volt”. A diákok aláírási nevének elemzéséből több-kevesebb biztonsággal lehetővé válik származás-helyük kikövetkeztetése, ennek alapján pedig arra derül fény, hogy a kollégium elsősorban a székelység — mindenekelőtt a háromszékiek — iskolája volt, „a Székelyföld pedig az erdélyi magyar értelmiség legfőbb utánpótlási területe maradt a feudalizmus késői szakaszában”. Különösen tanulságos és a helytörténeti kutatásokat is elősegítő az a kimutatás, amely feltűnteti mindegyik helység nevét, ahonnan legalább egy diák a kollégiumba került. Érdemes lett volna ezeket az adatokat térképre is kivetíteni. A végzetek pályaválasztására utaló kis számú bejegyzés alapján arra lehet következtetni, hogy „a Bethlen Kollégium diákjainak többsége, hozzávetőlegesen 60 százaléká már a feudalizmus idején a világi pályát választotta magának”. Végül szintén csak áttételesen következtethető ki a diákság társadalmi összetétele. Ennek mérlegeléséből pedig az a meglepő, eddigi felfogásun-

kat korrigáló eredmény szűrhető le, hogy csekély a jobbágy származású fiatalok száma: a kollégium elsősorban a kis- és középnemesi tömegek, a szabad zékelyek iskolája volt.

A diáknévsorok alapján további kutatások is elkezdhetők: meg kellene vizsgálni, kik és hol folytatták tovább nyugati egyetemeken tanulmányukat, s hogyan alakult hazatértük után pályájuk; kiknek a neve bukkan fel később az igazgatás vagy az oktatás rendszerében. Az egyházi pályák feltérképezése is tanulsággal szolgálhat. A diákok vizsgálata mellett a tanári kar származását, a tanszék elfoglalása előtti stádiumait, peregrinációját, majd professzori működését, esetleg a kollégiumból elvezető útját szintén tanulmányozni kell. Ez utóbbi nyomán állapíthatjuk meg, hogyan viszonyult a gyulafehérvári, majd nagyenyedi főiskola tudományos színvonalra Erdély és Európa többi hasonló intézetéhez.

A Bethlen Kollégium múltjának most elkezdődött feldolgozása csak egyetlen láncszem egy feladatrendszerben. Jakó Zsigmond többször is hangsúlyozza, hogy el kell készíteni a fontosabb erdélyi iskolák iratainak hasonló szempontokat figyelembe vevő feldolgozását, mert csak ebben a tükörben látszik majd meg egy-egy kollégium igazi szerepe — az összkép pedig az erdélyi értelmiség kialakulását, fejlődését szemléltethetné. Sürgető feladat a marosvásárhelyi, kolozsvári és zékelyudvarhelyi református, a kolozsvári és nagyváradi római katolikus, a balázsfalvi görög katolikus, a kolozsvári unitárius és a szebeni evangélikus gimnáziumok meglévő dokumentumainak közzététele és elemzése. A Kriterion Könyvkiadó teremtette közlési lehetőség, a feladat nagy hordereje, valamint Jakó Zsigmond és Juhász István munkájának példája remélhetőleg több fiatal kutatót vonz majd az iskola-történet területére.

„Továbbgondolható értelmiségtörténet”

Sebestyén Mihály: Az úgynevezett „nagy történelmi feladatok” mellett Tonk Sándor könyve, az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Kriterion, 1979) lát-szólag partikulárisabb kérdést vizsgál: egy elitréteg működését. Am ahogy belemélyedünk tanulmányozásába, rá kell jönnünk, hogy a középkori erdélyi társadalom vezetőrétegének egyik lehetséges *keresztmetszével*, pontosabban e réteg belső szférájának egyik lehetséges *működési modelljével* állunk szemközt. „A tudás — hatalom” frázisa itt még valóságos jelentésű, mert a peregrinált diákok legnagyobb része a világi és az egyházi hatalom birtokosává válik.

Az értelmiség ebben a korban még nem termeli újra önmagát, állandóan cserélődik, de az értelmiségi státus, amelyet láthatóan kísér a hatalom nimbusza és cselekvési lehetősége, szóval e státus *vonzása* nagymértékben befolyásolja az utánpótlás újratermelődését. A pályaválasztókat — bár egyéni ambíciójuk sem elhanyagolható tényező — döntéseikben mégis befolyásolják a családi, az oktatóműveltségterjesztői, társadalmi, politikai viszonylatok is, amelyeknek szubjektumai. A figyelmes kutató előtt még így, az egyházi-politikai-kulturális eliten belül is feltárul a társadalmi rétegződés, az ebből következő jellegzetesen feudális *szelekció*, azaz a magasabb polcokra való jutásban az osztályszempontú érvényesülés. (Például a főúri származású volt egyetemista majdnem minden esetben eljut a piramis csúcsára, míg ugyanez egyáltalán nem törvényszerű az „alacsonyabb származásúak” tekintetében.)

Tonk figyelme elsődlegesen az ember, a *történelmi egyed*, majd az egyedek (egyéniségek, személyek) alkotta csoportosulások felé irányul. A könyv újszerűsége abban áll, hogy nem csupán az érdekl: kik azok az erdélyiek, akik Európa egyetemén a középkor századaiban megfordultak, tehát nem éri be a már többé-kevésbé ismert névsorokból való *kiszűréssel*, hanem össze próbálja kapcsolni ezeket az *okmányokban szereplő* tanultakkal. A szerző kezébe vett minden fellelhető okleveles anyagot, más szóval az elsődleges forrásokat faggatta ki, ezeket értelmezte újra mint az egyetem előtti és utáni életút dokumentumait. Filozói türelemmel, történelmi leleménnyel *azonosít* és *valószínűsít* nem állandó formájú személy- és családnéveket, hogy identitásukban kapcsolhassa őket össze, egyéni sorsukból törvényeket szűrhesse le. Tonk akkor is, ha ezzel egész — több mint tízesztendő — kutatásának eredményét a támadások keresztüztűzének teszi ki, könyvében *szintézist* kísérel meg, mely jövőendő kutatások számára is feladatokat jelöl ki.

Szerzőnk kimondatlanul is érezteti a korszerű genealógiai, heraldikai, pecsét-tani, archontológiai munkák hiányát, amelyek megkönnyítették volna dolgát. Am végső soron ezek megírásához is az kell, amit szerzőnk tesz: vissza a latin nyelvű anyaghoz, vissza a levéltárak kiapasztatatlan forrásaihoz.

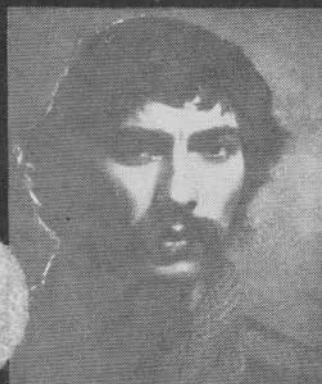
A demográfiai visszakövetkeztetés tekintetében — látván a könyvről megjelent eddigi értékeléseket — Tonk Sándor szóban is figyelmeztetett, hogy ezt nem

GORDIUSZI CSOMÓ^{1A}

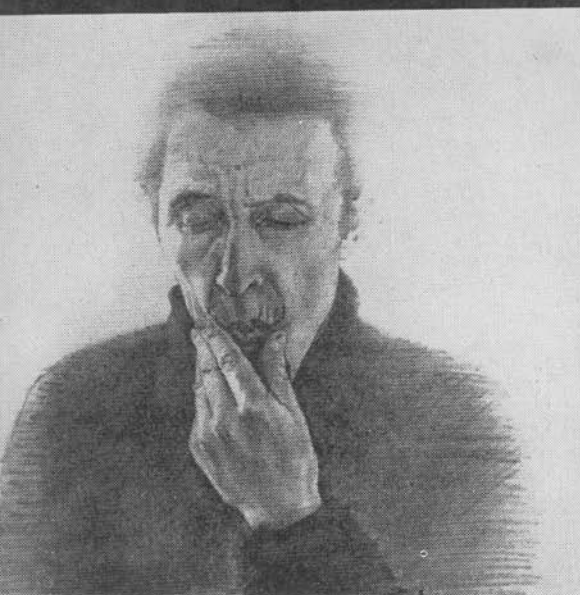
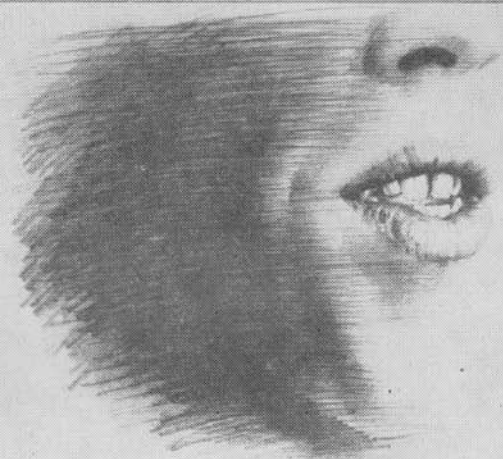
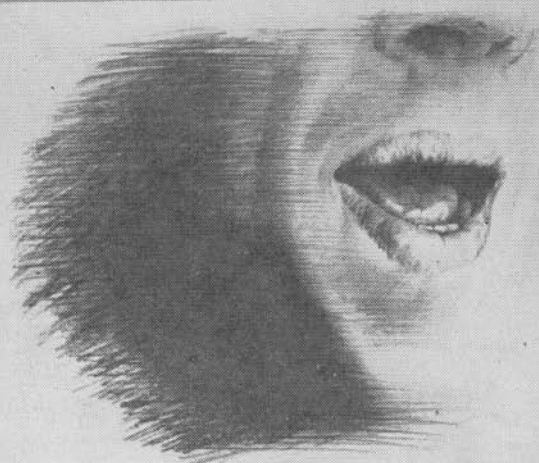
1/2 fej peres
szünetes film
-ta, rajzolt

szünet:
intézményi felbontás

„Borunk kile gondrom csomóval;
fegyverünk van belője kőke
elégeldjék ma van az szünet kard
kavarn a faldőny az is, éjjel”

SZILÁGYI V. ZOLTÁN két évvel ezelőtt végezte a kolozsvári „Ion Andreescu” Képzőművészeti Főiskola grafika szakát. (Még főiskolás korában vendégül láttuk a Korunk Galériában.) Rendkívüli grafikus tehetségére — egy más művészeti ág, a rajzfilm jövőképéből — most az egész világon felfigyelhetnek: a Gordiuszi csomó című, a bukaresti Animafilm műhelyében készült, gondolatgazdag, műfajmegújító alkotását előbb az oberhauseni nemzetközi rövidfilmfesztiválon részesítették dicséretben, majd a rajzfilmek IV. világfesztiválján, Zágrábban az „Opera prima” kategóriában első díjat kapott. Néhány rajzot — jelenetet — mutatunk be Szilágyi díjnyertes filmjéből.

GORDIUSZI CSOMÓ

szabad százszázalékosan célravezető módszerek venni. A külső közösség fejlettségi foka, kisebb mértékben tetten érhető elvárásai és a küldöttek (egyetemjártak) számának alakulása, ezek arányosítása végül is a népesedéstörténet egyik lehetséges megközelítési módjává válhat, de csak sok finomítás révén. A finomítások eredője az évek óta Jakó Zsigmond professzor által is szorgalmazott forráskiadványok számának szaporítása.

Elittről beszéltünk, mert hiszen az egyetemjárás nem tömegszükséglet, s ennek az elitnek a megléte, működése, szaporodása Erdélyre vonatkoztatva az értelmiség és a hivatalnokok szerepét jelenti a közigazgatásban, az egyházban, a bíraskodás terén, az orvoslásban, a műveltségi viszonyok korszerűsítésében, a könyvgyűjtésben. Eleddig a központi hatalom szolgálatában álló, az udvarba sereglett akadémiták, a püspökségek vonzáskörében levő csoportosulások szerepe domborodott ki a historiográfiában. A központi egyházi és világi hatalom vonzása nemcsak az akkori idők legjobb értelmiségijeit rántotta magához, de — képletesen szólva — a történéseket is, akik az ott folyó értelmiségi tevékenységet tették ismertté. Tonk a „vidék”, az erdélyi vajdaság felé fordítja tekintetét, ennek értelmiségi és funkcionárius rétegével foglalkozik. Természetszerűleg elsősorban az egyházi értelmiségről fest képet, minthogy ez a legszámasabb, itt jelentkezik a legsürgetőbben és szinte állandó igényrel az értelmiségiek számának szaporítása, a szakosodás elvárásai. Melléjük felsorakoztatja a városi hivatalnokok rétegét, az oktatókat, a politikai hatalom oldalán szolgálatot teljesítő kancelláriai értelmiséget, és azt is figyelemmel kíséri, miként *világiasodik* az értelmiség Mohács, a hazai humanizmus és reneszánsz, a reformáció kultúrájának virágzása előtt.

Kutatásai során kitér az egyetemjárás konkrét mikéntjére is: a nagy vonzásközpontok (Bécs, Krakkó, az itáliai és német egyetemek, Prága stb.) életére, a diákok életmódjára, tanulmányi körülményeire, szervezeteire. Itt már könnyebb dolga van, hiszen az erdélyi peregrinusok élete odakinn nem sokban különbözött a „szerencsésebb tájakról” érkezettekétől — hacsak anyagiakban nem. A könyv egyébként abban a meggyőződésünkben is megerősít, hogy a XVI. század közepe előtt nem sok értelme van „szerencsésebb tájakról” beszélni: Erdély elmaradottsága nem evidencia más európai tájakhoz mérten. Mindamellett tagadhatatlan tény, hogy Erdélynek nincs a vizsgált időszak alatt önálló felsőoktatási intézménye.

Tonk könyvéből megismerhetjük az egyetemi oktatást, a vizsgarendet, a tankönyvek és a tantervek sokaságát, a pénzforgalmat és a burszák működésének kérdéseit, az erdélyiek és a kinti világ viszonyát. Ez utóbbival összefüggésben, ha nem is tudjuk meg az egyetemjárók „vallomásaiból”, mi volt számukra döntő a kor Európájából, a szerző számos ránk maradt *közvetett* jelzésből rekonstruálja az egyetemjárás reális hatását: okleveles anyagunk fejlődése, számszerű bővülése, az ügyintézés, az állami, egyházi, társadalmi, értelmiségi és családi élet funkcióinak sokasodása, rétegződése, az egyetemjárás lényegében mindvégig emelkedő tendenciája, az orvosi gyakorlat, a műveltségi viszonyok javulása jelentik Európa hatását. Hogy mi — azaz a diáknévsorban jelzett 2496 akadémita és az ezen kívül el nem érhetőek — miként hatottunk Európára, sajnos, ma még szónoki kérdés: hiányoznak a feltételek az erdélyi származású értelmiségiek külföldi tevékenységének és hatásának kutatására. Tonk nem vizsgálta az Erdélybe települő külhoni értelmiség szerepét, úgyhogy valaki számára még ez is hálás témával szolgálhat.

Összegezve az eddigieket, de elkerülve a redundanciát:

— Tonk *kézikönyvvel* gazdagította tudományosságunkat; táblázatai, diákrajstoma, térképei, településjegyzéke hozzáférhetővé teszik a szétszórt XI—XVI. századi információkat; ezekre nem dogmákat épít, hanem továbbgondolható és *továbbkutatni szükséges* erdélyi értelmiségtörténetet;

— e könyv révén történetírásunkba már maga a témaválasztás által is beáramlik az európai történelem, ami azért fontos, hogy érzékeltethessük szülőföldünk és a nagyvilág közötti reális arányokat;

— Tonk Sándor kimutatja, hogy az erdélyi értelmiség — végső soron a domoctusok is — a középkorban Európa korszerű értelmiségi alakjai voltak. Ugyanakkor azonban azt is jelzi, hogy a XVI. század húszas-harmincas éveit korszakhatárt jelentenek az erdélyiek egyetemjárásában: az ezután bekövetkező politikai, hatalmi, társadalmi, művelődési földindulások egészen más irányba terelik az egyetemjárás addig többé-kevésbé egységes áramlatát.

„A jövő felé tekintve“

Dávid Gyula: Gaal György említette, hogy évekkal ezelőtt egy tanulmánykötet készült a nagyenyedi Bethlen Kollégium fennállásának 350. évfordulójára. Készült — de nem készült el. Úgy érzem, itt magyarázattal tartozom a Kriterion

részéről, hogy mi is lett ezzel a kötettel. A kötet kéziratanyaga összeállt, a tanulmányok rendkívüli színvonalbeli egyenetlensége miatt azonban le kellett mondanunk megjelentetéséről. Különben az anyag érdekesebb tanulmányai részben megjelentek, részben megjelenőben vannak; tulajdonképpen a *Nagyenyedi diákok* című mostani kötet is ebből vált önálló és önállóságában jelentős eredménnyé.

A továbbiakban a mostani alkalommal elhangzott — szerintem igen fontos és megszívlelendő — gondolatokhoz szeretnék kapcsolódni. Ezek a kötetek ugyanis nemcsak önmagukban fontosak, hanem jelentőségükben is.

Az első dolog, amit tudatosítanak bennünk, az, hogy a múlt kutatása, ha igazi és hivatást vállaló munka akar lenni, mindig számolt azzal, hogy nem önmagáért való búvárlás, hanem *egy adott jelenből* pillant vissza, és a *jövő felé* tekintve keresi a hasznosítható tanulságokat. Napjainkban egész oktatásunk nagyszabású, az alapokig ható átalakulásának vagyunk tanúi és részesei. Évtizedekre dől el az, hogy milyen lesz a jövő nemzedék, s ez óriási felelősséget ró azokra, akiknek ebben az átalakulásban meghatározó szerepük van. De épp ezért nem nélkülözhetjük azoknak a hagyományoknak az ismeretét, amelyekre minden újításnak épülnie kell. Hiszen hasonló átalakulások az oktatás történetében már voltak, s ha nem is zajlottak le évek alatt, hanem évtizedekig elhúzódtak, lényegük ugyanúgy a változó kor követelményeihez való igazodás volt. Hogyan ment végbe mindez? Milyen nehézségekkel, és miként néztek szembe elődeink? Hogyan sikerült érvényt szerezni annak, ami jó, és hogyan sikerült a szándékolt jó kezdeményezések rossz mellékhatásait kiküszöbölni vagy csökkenteni? — ez nemcsak elméleti, hanem elsősorban oktatástörténeti kérdés. A most remélhetőleg örvedetesen megszorodott iskolatörténeti kutatásoknak *jövőnk érdekében* feltétlenül tudnia kell felelni ezekre a kérdésekre.

A másik, ami e kötetek megjelenése után s néhány újabb hasonló kiadvány beindulásának pillanatában feltétlenül tudatosítandó: a — látjuk, jövőnk szempontjából nagy horderejű — munka eredményességének biztosítása. A kutatásnak bizonyos tárgyi feltételei vannak. Nemcsak az, hogy akadjon kiadó, amely az elkészült műveket vállalja (nemzetiségi könyvkiadásunkban ma ez hálstennek nem vetődik fel akadályként), hanem hátrább, a művek geneziséhez menően az, hogy legyenek és formálódjanak szüntelenül — minden nemzedékből — olyan kutatók, akik ezt a feladatot a tudományosság szintjén el tudják végezni. Ez esetben a két kötetet, a *Nagyenyedi diákokat* és Tonk Sándor könyvét egymás mellett látva, bizakodók lehetünk. E két kötet szerzőiben a tudományos őrségváltás folyamatát is szemlélhetjük. De valóban Tonk Sándor sem tartozik a legfiatalabb nemzedékhez, még ha most lett is „elsőkönyves“ szerzővé. És épp az ő munkája jelzi, milyen szerteágazó és hatalmas felkészültség kell ahhoz, hogy hazai tudományosságunk egy-egy „Forrás-kötete“ rangjához illően megjelenjék.

„Ösztönzés a téma továbbtanulmányozására“

Vetési László: Mielőtt az elhangzott méltatások nyomán a beszélgetés kibontakozna, hadd említsem meg, hogy az utóbbi hetekben még egy hasonló tárgyú művelődéstörténeti munka jelent meg a Protestáns Teológiai Intézet kiadásában: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795*. Ez a kötet térben és időben egy harmadik dimenzió felé tereli figyelmünket: az erdélyi akadémia alapítása utáni hollandiai peregrináció kerül reflektorfénybe. Szerzője G. Henk van de Graaf holland teológus, aki 1968-ban iratkozott be a kolozsvári Teológiai Intézet doktori kurzusára. Két évet töltött városunkban, s ezalatt tökéletesen megtanult magyarul; a könyv tulajdonképpen 1978-ban megvédett doktori disszertációja.

Henk van de Graaf nem járatlan úton indult el. A hollandiai egyetemjárásnak gazdag irodalma van — mégis valami fontossá teszi e kutatásokban a továbblépést. A szerző elsőként vállalkozik arra, hogy a Hollandiában tanult magyar diákok eddig publikált névsoraiból szétválassza az erdélyieket és a magyarországiakat. A peregrinációról eddig csupán a hazaérkezők leveleiből, útleírásaiból, visszaemlékezéseiből alkothattunk képet magunknak — e kötet a memoáriródalmon túlmutató betekintés a holland egyetemek erdélyi diákjainak életébe. A holland irodalom felhasználása mellett a szerző megvallotta az egyetemek számunkra ismeretlen archívumait, és forrásértékű névtárat tett hozzáférhetővé a hazai kutatás számára.

A téma terjedelme arra kényszerítette, hogy vizsgálódását egy meghatározott időszakra, az 1690—1795 közötti évekre korlátozza. 1690 a hét egyesült németal-

földi köztársaság életében viszonylag békés időszak kezdete, a témazáró időpont pedig a köztársaság belső elerőtlenedését betetőző francia megszállás éve.

A reformáció tanainak elterjedése és megerősödése Erdélyben a peregrináció intézménye nélkül elképzelhetetlen. A Bethlen Kollégium alapítása nem szakította meg az egyetemjárás folytonosságát; új irányba terelődve még elevebb pezsdülést hozott. A peregrináció legfontosabb célpontja Wittenberg után Heidelberg lett, majd a figyelem fokozatosan a németalföldi köztársaságok egyetemei felé fordult. Az erdélyi akadémia ösztönzőleg hatott a továbbtanulásra; saját fontos céljának tekintette a külföldi tanulásra való előkészítést. Henk van de Graaf három olyan okot hangsúlyoz, amelyekért a peregrináció az erdélyi társadalom számára különösen fontos volt: a kollégiumi oktatás „szükségessé tette a tanulmányoknak egy teljes univerzitás keretében való befejezését”; megvolt az igény az akadémiai találkozások folyamatosságára, mert a régi generációk „a nemzeti határon túlmenő, reformatori összetartás légkörében nevelkedtek”; s e kapcsolatok megszakadása „bénító elszigeteltségbe juttatta volna” Erdélyt.

Mindkét ország elszigeteltségét politikai helyzetek sokszor évekig megakadályozta a tanulni indulók utazását. A bécsi udvar funkcionáriusai is hamar felismerték a peregrináció jelentőségét, de bármennyire próbálták is tiltani, és ezzel a felvilágosodás eszméinek behatolását megakadályozni, „a XVIII. századi egyház maga is tisztában volt a peregrináció jelentőségével, és ezért hatalmas erőfeszítésekkel és jelentős áldozatokkal igyekezett ennek a hagyománynak a fenntartására”.

Mi tette az Egyesült Németalföldi Köztársaságot az európai és vele az erdélyi egyetemjárásnak is ilyen fontos úticéljává? Hollandiában a polgárosodás és a protestantizmus szorosan együtt ható, egymáshoz tartozó folyamat volt. Ez a szerencsés összetevődés azt eredményezte, hogy a XVII—XVIII. században virágkorát élő ország páratlan tekintélyt vívott ki magának, és fontos szerepet vállalt az európai protestantizmus érdekeinek védelmében. A könyv szerzője részletesen bemutatja az ország társadalmi és politikai helyzete mellett az akadémiai oktatás rendszerét is. 1575 és 1648 között öt akadémiát alapítottak Hollandiában (Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk), ami rendkívül nagy szám a köztársaság méreteihez képest. Ennek magyarázata a tartományok versengése mellett az ország területére irányuló nagyarányú peregrináció.

A kötet egyik legfontosabb része az a fejezet, amely az erdélyi peregrinusiok fellelhető névsorát tartalmazza, az egyetemekre való beiratkozásuk időpontja és egyetemek szerint. A diákok között olyan nevekkal találkozunk, mint Pápai Páriz Ferenc, Teleki Ádám, Teleki Sámuel, Bodola Sámuel, Borosnyai Lukács János, Bethlen Miklós. A teológiai képzésben részesültek mellett elég nagy azoknak a száma is, akik orvostudományi doktorátust szereztek, vagy jogot, filozófiát, természettudományokat, történelmet, keleti nyelveket tanulmányoztak. A kötet közli a különböző karok professzorainak teljes kronologikus névsorát.

További feladatokra ösztönző a két utolsó fejezet, amely az erdélyi diákoknak a holland egyetemi életben való részvételével és a peregrináció erdélyi hatásával foglalkozik. Az erdélyi hallgatók jelenléte az intézetekben nem volt hatástalan: részt vettek a holland egyetemi élet minden megnyilvánulásában. Az egymásra való hatás és gondolatcsere legszembetűnőbben az ún. nyílt viták alkalmával jelentkezett. „Az erdélyi diákok részvételével tartott disputációk témái arra mutatnak — írja Henk van de Graaf —, hogy az erdélyiek élénken részt vettek a *holland teológia és filozófia ellentéteinek megvitatásában*.” E viták hatása alól ők sem szabadulhattak, és hazatérve, nyugtalanságaikkal sok fejtörést okoztak az itthoniaknak.

A peregrináció erdélyi hatásáról szóló utolsó fejezet nem törekszik teljességre: a téma vizsgálata inkább hazai szerzők dolga.

A holland egyetemek legfontosabb hatása talán épp az, hogy az onnan hazaérkező erdélyi diákok új szellemet hoztak magukkal, és ezzel az erdélyi kollégiumok tanulmányi rendszerét is befolyásolták. Az új szellem az ott tanultak mellett a nagyszámú, magukkal hozott könyvben is jelentkezett. Bár a hazaérkezők helyzete, beilleszkedése nem volt könnyű a domidoctusokkal szemben, tekintélyük mégis előnyt biztosított számukra a legbefolyásosabb pozíciók elnyerésére, ami nemsokára éreztette is hatását. A karteizianizmus, coccejanizmus egyfelől, Leibniz és Wolff filozófiája másfelől a peregrinusiok útján érkezett Erdélybe. Ma már tudjuk, hogy sem Bod Péter történetészé válása, sem Páriz Pápai Ferenc vagy Vársárhelyi Töke Imre természettudományos úttörése nem képzelhető el a leideni akadémia nélkül. Mindezek mellett nem elhanyagolható a baráti kapcsolatok kialakulása sem: az, hogy a peregrináció valóban egymás megtalálásához vezetett.

Henk van de Graaf könyve végén azonban még egyszer szükségesnek tartja feltenni a kérdést: „vajon létrejött ez a találkozás? [...] Itt bizony tétován kell

megállnunk. Milyen cél lebegett az erdélyiek előtt, amikor még a nehéz időkben is határozottan kitartottak a peregrináció mellett? Bizonyosan az, hogy kapjanak valami lelki gazdagodást. De „milyen lehangoló annak a kornak a történelmi irodalmából azt olvasni ki, hogy vajmi keveset tudtak az erdélyi református egyházzól, s hogy az érdeklődés csak arra terjedt ki, milyen visszhangot keltett Erdélyben egyik vagy másik hollandiai tanítás”.

A szerző célja — úgy érezzük — az is, hogy törlesszen ebből az adósságból. Kár, hogy a kiadás jellegéből adódóan a kötet nem áll a szelesebb olvasótábor, sőt szakember-tábor rendelkezésére sem, de hisszük, hogy így is jelentős lépés önmagunk jobb megismerése felé, főleg pedig ösztönzés a téma továbbtanulmányozására.

„A köztudat és a tudomány javára”

Jakó Zsigmond: Megtiszteltetés mindhármunk számára, hogy a *Korunk* szerkesztősege munkáink bemutatását és megvitatását azok bevonásával rendezte meg, akik a magyar kutatók közül ebben a témakörben dolgoznak, vagy akik szakmai szinten érdeklődnek iránta. Úgy vélem, ez az az út, amelyen a szerkesztőségnek ezután járnia kellene délelőtti összejövetelei szervezésében, mert így az eredményekre visszatekintő ünnepi alkalmak a továbblépést előmozdító, a fejlődést megpezsdítő szakmai véleménycserévé bővíülhetnek.

Ezt az örvendetes lehetőséget mindjárt megragadva, két szempontot kívánok felvetni, hogy mostani megbeszélésünk során ezek érvényesítésével alakítsuk ki további terveinket, és tegyük tudatosabbá iskolatörténeti kutatásainkat.

Az első követelmény, hogy iskolatörténeti vizsgálódásainkat azzal a funkcióval összhangban alakítsuk ki, amely országunk történetkutatásán belül a nemzetiségtörténetre hárul. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemzetiségtörténet nem szűkíthető le a román nép és a vele századok óta együttélő nemzetiségek közötti kapcsolatok mégoly sokoldalú bemutatására sem. Ezek a kapcsolatok ugyanis elsősorban az ország történetének keretei közé tartoznak, mert pontosan ugyanolyan mértékben részei a román nép, mint az egyes nemzetiségek múltjának. A nemzetiségtörténetnek azt kell nyújtania, ami nélküle, noha lényeges, kimaradna az ország történetéből. Funkciója tehát az, hogy többletet, újat nyújtson, hézagot pótoljon, gazdagítson, nem pedig az, hogy egyszerűen visszahangozzon. Jó példát szolgáltat erre éppen az iskola- és eszmetörténet. A magyar és a szász oktatásügy, tudomány- és művelődéstörténet elhanyagolásával ugyanis az egyetemes európai fejlődéshez fűző kapcsolatunkat szegényítenők érezhetően, míg azok feltárásával az ország múltja gazdagodik, színesedik, és általuk helyünk a nagyvilágban válik jobban meghatározhatóvá.

A második követelmény, hogy saját nemzetiségünk és az ország történettudománya iránti felelősségünk teljes tudatában végezzük munkánkat.

Szükségtelennek érzem a saját népünkkel szembeni természetes felelősségünk kifejtését. Mindnyájan tudjuk ugyanis, hogy felszabadult tömegeink igénylik tőlünk saját múltjuk feltárását. Az sem titok senki előtt, hogy iskoláink ügye egyik legfontosabb, mindenkit érintő, össztársadalmi kérdésünk. Mindenki számon tartja, hogy iskoláinkat századokkal ezelőtt elődeink saját erejükből létesítették, és nagy áldozatokkal tartották fenn. Érthető tehát, hogy jelenük és jövőjük mellett a múltjukat is tömegek kísérik figyelemmel.

Az ország történettudománya iránti felelősségünk három tényből fakad, melyek sajátos történeti fejlődés eredményei. Ezek a tények megváltoztathatatlanok, és következményei alól a nemzetiségi szakember sem vonhatja ki magát, ha becsületes munkása országunk tudományos életének. E tényekkel szembe nem nézni, belőlük következő felelősségünk vállalása elől kitérni ártalmas oportunizmus lenne részünkről, amely végeredményben veszedelmes károkat okozhatna a romániai történetkutatásnak.

E nagy felelősséget reánk roví három tény közül elsőként a magyar és a szász lakosságnak saját múltja iránti érdeklődéséből született, legalább nyolc évszázados történeti irodalmat és hagyományt emlitem. Gellért csanádi püspök (mh. 1047) legendájától vagy Anonymus sokat idézett, 1200 körül keletkezett gestájától elkezdve, a humanista Szamosközi Istvánon (mh. 1612) és a XVII. századi nagy emlékirókon át a polgári korszak gazdag örökségéig akkora méretű és olyan minőségű magyar és szász szakirodalom keletkezett, amelyet az erdélyi országrész múltjának tanulmányozásakor figyelmen kívül hagyni nem lehet. Ez az örökség a maga szakmai színvonalával olyan tudományos hagyományok birtokosaivá teszi a romániai magyar és német nemzetiség mai történészeit, amely nemcsak igényes és korszerű kutatásra

kötelezi őket, hanem arra is, hogy külön fejlődésük tanulságait a romániai történetírás közkincsévé tegyék.

Hasonló felelősséget rónak reánk sajátos nemzetiségi érdeklődésünkben és mivelünkben természetesen következő különleges európai tudományos kapcsolataink. Mindezekben a szálakon át évszázadok óta új törekvések, korszerűbb módszerek érkeztek történetkutatásunkba, gazdagították, és remélhetőleg a jövőben is gazdagítani fogják országunk történetírását. A régebbi tudományos áramlatok közvetítését most mellőzve, egyetlen példaként csak a forráskutatás, a módszertan területén abból következő nagy előnyöket említem, hogy az általános francia hatások mellett a magyar és a szász kutatók legjobbjai a nagy hírű bécsi Intitut vagy általában a német és a közép-európai történettudomány új törekvéseit is meghonosították Erdély múltjának feltárásában. Különlegesen fontosnak érzem a romániai történettudomány jövője szempontjából, hogy éppen napjainkban minél több szállal kapcsolódjék az általános tudományos törekvésekhez, minél színesebbé váljék tematikája, minél korszerűbbé módszertana. Egyébként e különleges kapcsolatok nélkül országunk történetírásában a mai összejövetelelünkön bemutatott két kiadványnak — akárcsak a Vetési László által szóba hozottnak — még a témája is aligha merülhetett volna fel.

Mindezekből, de főként az erdélyi magyar és szász nemzetiség múltbeli szerepéből és súlyából következők az a harmadik tény, hogy ennek az országrésznek régi forrásokban való gazdagsága olyan feladatokat ró országunk történészeire, amelyek megoldásából a nemzetiségi szakembereknek fokozott részt kell magukra vállalniuk. Ismét egyetlen konkrét példával kívánom érzékeltetni, hogy mire gondolok. Az RSZK Akadémiájának országunk elbeszélő forrásairól közzétett nyilvántartása (I. Crăciun—A. Ilieș: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII*. București, 1963) szerint összesen 467 ilyen kútfővel rendelkezünk. Ebből 54 Moldvára, 44 Havasalföldre, 369 pedig Erdélyre vonatkozik. Ugyane források nyelvi megoszlása a következő: 159 magyar, 107 német, 92 latin (majdnem kizárólag magyar és szász szerzőktől), 69 román, 23 görög, 11 szláv és 6 egyéb nyelven íródott. A latin, magyar és német nyelvű forrásoknak ez az összaránya régi levéltári anyagunkra is érvényesnek látszik — a jelentősebb erdélyi levéltárak 1800 előtt keletkezett iratai és az Akadémia *Documente privind istoria României* című oklevéltáraként három sorozatában, valamint az állami levéltárak közzétett leltárjaiban (*Catalogul documentelor Tării Românești*. București, 1947—1974. I—II. — *Catalogul documentelor moldovenești*. București, 1957—1975. I—V+Supliment I.) szereplő okmányok mennyiségének egybevetése alapján.

Végül nem feledhetjük, hogy az Európa nyugatán kidolgozott új kutatási módszerek és szempontok alkalmazásához elengedhetetlen a forrásbőség bizonyos szintje. Ilyen országunkban — a régi korokra vonatkozóan — Erdély rendelkezik. Ezért kell ebben az országrészben, az itthoni forráslehetőségekhez alkalmazva, megkísérelni a történetírás új törekvéseinek és módszereinek meghonosítását. Minthogy azonban ez az anyag jelentős részben a magyar és a szász nemzetiség egykori életével kapcsolatosan keletkezett, az annyira időszerű átlátnálás sikere nem kis mértékben függ a nemzetiségi történetkutatók felelősségtudatától és munkájuk tervszerűségétől is. A nemzetiségi szakemberek eddig is derekasan kivették részüket a mezőgazdaság-, ipar-, társadalom-, művelődés-, nyomda- és könyvtörténet stb. korszerűbbé tételére irányuló országos erőfeszítésekből. Most ugyanezt a kezdeményezést kell tenniük az iskolatörténet területén.

Befejezésül néhány fontosabb kérdéscsoportra hívom fel kutatóink figyelmét. Kívánatos lenne a hagyományos iskolatörténeti tematikát ezek irányában kitágítani. Az eddiginél nagyobb figyelmet kellene fordítanunk, az eszme- és tudománytörténeti vonatkozásokon kívül, az iskolázás társadalomtörténeti összefüggéseire. Folytatnunk kellene régi iskoláink tanulói és a külföldi egyetemeket, akadémiaikat látogatott erdélyi diákok névsoraik közzétételét, hogy értelmiségünk kialakulását elmélyültebben tanulmányozhassuk. Többet kellene foglalkoznunk a kollégiumok kiemelkedő tanárainak működésével, valamint az egyes tantárgyak oktatásának múltjával. Régi iskolaügyünk írásos (törvények, diáklevelek stb.) és ikonográfiai emlékműanyagát a *Téka*-sorozatban meg kellene ismertetnünk olvasóközönségünkkel és tanulóifjúságunkkal. Tisztáznunk kellene iskolahálózatunk kialakulását népi- és középiskolai szinten a középkortól fogva, folytatnunk kell a külföldjárás újabb korszakainak feltárását is. Végül célként azonban már most az erdélyi magyar oktatásügy történetének összefoglalását kell kitűznünk magunk elé. Ezáltal válhat ugyanis a kutatók aprólékos munkája a nemzetiségi köztudat és az ország történettudománya igazi javára.